

SCURTE CONSIDERAȚII PRIVIND PROCEDURI ȘI PRACTICI JURIDICE LA ROMANI

Asist. univ. drd. Mitrică Cristina

The present study, after a brief general introduction, focuses on describing and emphasizing the main juridical procedure aspects in the framework of Roman family, the criminal and civil trial. The paper has tried to express the important stages of the Roman juridical procedures and practices and the development of specific legal norms used in order to accomplish law.

1. Precizări prealabile. Dreptul, la Roma, emană direct din morală, neexistând o diferențiere între normele religioase (fas) și cele juridice (ius), în sensul că el are, ca și morala drept scop asigurarea stabilității cetății. De-a lungul timpului, dreptul a evoluat : obiceiurile moștenite de Roma cu prilejul formării statului nu au rămas fixe, ci s-au modificat pe măsura transformării cetății însăși ca să se adapteze unor noi condiții. Imperativelor absolute ale societății le-au succedat legi care lăsau un loc mereu sporit drepturilor persoanelor; legalității stricte i s-a substituit, cu încetul, căutarea echității.¹

În practică, dreptul roman începe odată cu Lex duodecim Tabularum, o culegere de legi redactate și publicate de către o comisie formată din 10 persoane (decemviri legibus scribundis) împuternicită să codifice obiceiurile juridice. Aceste "Legi" au rămas, timp de câteva secole, trei sau patru, singurul izvor scris al dreptului roman ceea ce a fost posibil datorită faptului că prevederile acestora "nu erau cu totul rigide, ci mereu erau modificate și dezvoltate de interpretările juriștilor erudiți, care le adaptau la noile condiții" (R. Barnes). De altfel romanii considerau că "justiția nu este o chestiune statică, ale cărei principii pot fi formulate o dată pentru totdeauna. Dreptul trebuie mereu adus la zi", în funcție de schimbările intervenite în societate.²

Prevederile legii sunt foarte variate, ele cuprinzând întreaga materie a dreptului public și privat. Între dispozițiile de drept privat, un loc central revine celor privitoare la proprietate, la succesiuni și organizarea familiei. Proprietatea și familia sunt recunoscute drept fundamente ale ordinii sociale : nici un cetățean neputând fi privat de protecția acestor drepturi. Mijloacele de accedere și de apărare a proprietății (raporturile de proprietate ; definirea principalelor delictе : furt, prejudiciul adus recoltelor, falsa mărturie) precum și organizarea tutelei, a determinării ordinii moștenitorilor legitimi, a limitărilor fixate puterii paterne sunt proclamate în codul decemviral.³

În ceea ce privește familia (familia), aceasta a fost considerată secole de-a rândul temelie societății romane suportând și ea însăși, modificări în cursul timpului ca o consecință a evoluției istorice. La începuturile ei, și mult timp după aceea, familia era dominată de atotputernicia capului familiei (pater familias) atât asupra soției și copiilor, cât și asupra

¹ Pierre Grimal, *Civilizația romană*, vol.1, Edit. Minerva, București, 1973, pag. 132

² Ovidiu Drimba, *Istoria culturii și civilizației III*, Edit. Saeculum I.O. și Edit. Vestala, București, 1998, pag. 245

³ Michel Humbert, *Institutions politiques et sociales de l'Antiquité*, Edit. Dalloz, Paris, 1999, pag. 245

sclavilor pe care-i avea în stăpânire.⁴ Autoritatea părintelui (*patria potestas*) era așadar nelimitată, tatăl dispunând de viața, libertatea și bunurile fiilor săi (pe care-i putea chiar vinde ca sclavi).

În prima perioadă a Republicii, în dreptul familiei, autoritatea părintelui rămâne neschimbată; dar în relațiile dintre soți intervin unele noutăți: pe lângă vechiul ritual religios al căsătoriei se adaugă acum și un alt ritual, cu caracter laic, prin care soția trecea sub puterea soțului. O progresivă diminuare a autorității capului familiei (*pater familias*) se constată începând cu cea de-a doua perioadă a Republicii. Se înregistrează chiar o emancipare a femeii ca rezultat al faptului că soțul nu mai are aceeași putere de dinainte asupra soției, divorțul fiind posibil și prin hotărârea unilaterală a unuia dintre ei.

În perioada imperială se urmărește restabilirea moralei și restaurarea obiceiurilor strămoșești prin consolidarea familiei insistându-se asupra unor principii juridice fundamentale cel al bunicii-credințe (*bona fides*) și cel al egalității (*aequitas*) ce trebuie să prezideze în raporturile dintre persoane.

2. Proceduri juridice. Judecata familială (*iudicium domesticum*) se desfășura în următoarele coordonate: tatăl familiei aduna rudele și prietenii când voia să pedepsească greșelile grave ale fiilor săi, neobligându-l legea, ci obiceiurile (*mores*). În ceea ce privește pedepsirea soției, soțul era obligat să cheme rudele și nu putea să o pedepsească dacă familia nu recunoștea greșeala. Totuși, dacă își omora soția, era considerat vinovat de omucidere. După cum am observat, puterea de judecată a tatălui familiei, deja limitată prin Legea celor XII Table, s-a diminuat încetul cu încetul până a dispărut.

2.2. Procesul penal (*iudicium populi*) reprezenta judecata la care apela poporul roman în ultimă instanță. Semnificativă pentru înțelegerea desfășurării juridice a procesului penal o constituie detalierea termenului: *provocatio* (- ultima instanță, în fața poporului, a unui condamnat într-un proces penal). Autoritatea de a judeca trecea atunci de la magistrat la popor care, în acest scop, se constituia în comiții judiciare. Sentința era scrisă pe tăblițe: A (- *absolvo*) sau C (- *condemno*). Când se scria N.L. (- *non liquet* - "nu e clar, nu e limpede") se cereau mai multe date asupra cauzei. Începând cu mijlocul secolului al II-lea a. Cr., o dată cu instituirea *questiones perpetuae* (care reprezentau puterea judecătorească supremă a poporului) *provocatio* nu s-a mai folosit. În timpul monarhiei, împărații concentră în mâna lor maiestatea și puterea suverană a poporului și numai ei puteau acorda protecție înainte de proces sau puteau grația după pronunțarea sentinței, cu alte cuvinte, se concentră într-o singură persoană atât *appellatio* cât și *provocatio*.⁵

În pas cu evoluția societății *iudicium populi* este întâlnit:

- în perioada de început până la Servius Tullius, când se întruneau comițiile curiate pentru a clarifica cauzele cetățenilor (cu excepția patricienilor) care apelaseră la popor;

- apoi în perioada de la Servius Tullius până în anul 494 a. Cr., când ultima instanță judiciară se mută de la comițiile centuriate care se ocupau nu numai de recursuri, ci și de cazurile în care pedeapsa era capitală, în special cea de *perduellio* (- *onis, m.-* crimă de înaltă trădare. Ex: *diem perduellionis dicere* - "a cita în judecată pentru înaltă trădare")⁶;

⁴ Nicolae Lascu, *Cum trăiau romanii*, Edit. Științifică, București, 1965, pag. 267

⁵ José A. N. Rasquin, *Manual de latină juridică*, Edit. Uniunea Latină, București, 2003, pag. 274

⁶ Gheorghe Guțu, *Dicționar latin - român*, Edit. Humanitas, București, 2003, pag. 968

- de la 494 a. Cr. până la sfârșitul Republicii, perioadă în care cazurile de apelare s-au transferat treptat la comițiile tribune, mai ușor de înțeles, comițiile centuriate ocupându-se numai de cauzele cu pedeapsă capitală. Începând cu anul 149 a. Cr. completul de judecată, prezidat de pretor, va fi compus din judecători permanenți, procesele se desfășurau sub cerul liber, în piață, în Forum, iar avocații de profesie în adevăratul sens al cuvântului nu existau, acuzatul fiind apărat benevol de tineri patricieni dornici să-și consolideze cariera politică.⁷ Tot acum, instituția tribunalelor populare regulate (*questiones perpetuae*) a căror sentință nu permitea provocatio, a îndepărtat încet încet puterea judiciară a comițiilor.

- și începând cu secolul al II-lea a. Cr., procesul penal se desfășura în cadrul unei "cognitio extraordinaria".

În ceea ce privește procedura juridică a tribunalelor populare (*iudicium populi*), aceasta se deschidea cu acuzatorul, întotdeauna un magistrat, consul sau pretor în cadrul comițiilor centuriate, tribun, edil sau cvestor în cadrul comițiilor tribune. Acesta începea prin fixarea unei date (*diei dictio*) pentru a putea acuza o anumită persoană și în același timp cu această declarație (*rogatio*) fiind expusă și *anquisitio* (pedeapsa cerută). Acuzatul, în acest moment, putea cere cuvântul și încerca să-și construiască apărarea sau să solicite retragerea acuzației. La cererea acuzatorului, până în ziua procesului acuzatul trebuia să ofere o garanție (*praedium* - proprietate rurală) sau să se supună arestării preventive (*cancer*).

Procesul era întrerupt dacă acuzatul se exila de bunăvoie (*exsilium*), dacă o cerea un tribun (*intercessio*) sau dacă acuzația era retrasă (*tergiversatio*). Dacă acuzatul fugea, i se aplica neîntârziat *aquae et ignis interdictio*, cu excepția cazului în care absența sa este justificată, iar procesul era amânat pentru altă dată.

În mod normal, acuzatul cu familia sa se îmbracă în negru (*luctus*) și se prezenta, la data stabilită, în fața poporului convocat în acest scop. Magistratul explica celor adunați acuzația (*rogatio*), apoi acuzatul se apăra singur sau era apărat de avocați (*patroni*). Erau prezentate probele, martorii etc., iar partea acuzată încerca să răspundă. După terminarea discursurilor și a părții probatoare, se trecea la votarea obișnuită, orală, la început, și în scris, mai târziu. În cazul unei condamnări, pedeapsa (în mod obișnuit, exilul) era pusă imediat în execuție.

Procesul putea fi amânat (*dilatatio*) din cauza bolii acuzatului, a lipsei martorilor sau a probelor etc. Astfel, avea loc *ampliatio*, când majoritatea votaseră N.L. (*non liquet* - "chestiunea nu este clară"), sau *comperendinatio*, adică amânarea procesului cu trei zile (*dies perendinus*), ce putea fi cerută de părți sau ordonată de judecător, dacă nu se ajunsese la o decizie.⁸

Desfășurarea unui proces în cadrul unei "quaestio perpetua" avea drept punct de plecare, *postulatio*, adică, cererea acuzatorului prezentată președintelui tribunalului prin care era acuzat cineva anume. Când existau mai mulți acuzatori, trebuia să se efectueze o *divinatio* adică, tribunalul trebuia să decidă care dintre acuzatori era cel mai calificat pentru a susține acuzația; ceilalți erau respinși sau li se permitea să se înscrie ca subscriitori (*coacuzatori*). Apoi avea loc *nominis delatio*, adică acuzația propriu-zisă care, treptat, s-a unit cu *postulatio*. În continuare se trecea la *interrogatio* : întrebările puse de acuzator

⁷ Ovidiu Drimba, *op. cit.*, pag. 250

⁸ José A. N. Rasquin, *op. cit.*, pag. 264

acuzatului, urmate de inscriptio și suscriptio (se încheia actul acuzării care era semnat de acuzator și de coacuzatori). Pretorul trecea la nominis receptio, cu alte cuvinte, înscria numele acuzatului pe o listă specială de rei, și, în același timp, stabilea data procesului (10, 30 sau 100 de zile mai târziu).

Procesul propriu-zis (cognitio) începea cu citarea părților de către pretor (citatio), apoi erau aleși judecătorii, se luau jurămintele etc. Acuzatorul își prezenta discursul de acuzare (oratio perpetua), iar acuzatul sau avocații acestuia răspundeau având grijă să se încadreze într-un timp rezonabil (tempus legitimum sau iustum et debitum). După terminarea discursurilor urma altercatio (întrebări și răspunsuri de ambele părți). În continuare erau prezentate probele cazului (probatio), declarația martorilor, documentele etc. Putea să existe și o a doua acțiune (dilatio, comperendinatio), dacă se dovedea că motivul era justificat. La sfârșit se pronunța hotărârea (sententia), conform votului majorității judecătorilor. Era fără drept de apel și pedeapsa (exil sau amendă) trebuia să fie executată imediat, numai poporul putând să acorde restitutio⁹ (-restabilire în toate drepturile, reabilitare).

În timpul imperiului însă, în desfășurarea unui proces în cadrul unei "cognitio perpetuae", "questiones perpetuae" au fost înlocuite treptat de puterea judiciară a împăratului și de funcțiile judiciare ale senatului și ale praefectus urbi. A dispărut, de asemenea, diferența dintre pretor și judecători, deoarece magistratul care iniția procesul era și el judecător și, cu toate că se numea "extra ordinem" sau extraordinarius, această procedură a devenit cea obișnuită.

Etapetele procesuale s-au scurtat: a dispărut postulatio și se începea direct cu nominis delatio, urmată imediat de inscriptio, de suscriptio și de nominis receptio. Acuzatul se afla în arest preventiv sau era garantată prezența sa la proces prin vadimonium (- o invitație solemnă de a se prezenta în fața magistratului în ziua și la ora stabilită, făcută de reclamant pârâtului și urmată de promisiunea acestuia printr-o stipulatio de a plăti o sumă de bani în cazul în care nu se va prezenta)¹⁰. În cadrul acțiunii centrale, imediat după citatio, urmau discursurile și probele. După proces se putea apela, în multe cazuri, fie la împărat, fie la judecătorii delegați de acesta. Grațierea (indulgentia) sau restitutio puteau fi acordate numai de către împărat.¹¹

Evoluția dreptului civil (ius civile), ne-a demonstrat că acțiunea decisivă fusese exercitată de către intervenția, din ce în ce mai masivă a statului: mai întâi simplu martor al introducerii instanței și totodată, fără îndoială, chezaș al execuției sentinței arbitrale, magistratul ajunsese să ordone sau să interzică, bazându-se numai pe autoritatea sa.¹²

3. Procedura civilă romană (iudicium privatum) cuprindea totalitatea normelor care reglementau desfășurarea proceselor cu privire la libertate, la proprietate, la moștenire și la valorificarea drepturilor de creanță, reflectând anumite realități proprii societății romane. Administrarea dreptului civil aparținea imperium-lui magistraților superiori, în special al pretorilor. În timpul imperiului, împărații dețineau puterea judiciară absolută.

⁹ Henri Roland, *Lexique juridique. Expressions latines.*, Edit. Litec, Paris, 2002, pag. 219

¹⁰ Teodor Sâmbrian, *Drept roman*, Edit. Helios, Craiova, 2001, pag. 101

¹¹ José A. N. Rasquin, *op. cit.*, pag. 268

¹² Pierre Grimal, *op. cit.*, pag. 149

Principele era judecătorul suprem, dar, în practică, prefectii pretoriului și ai orașului (praefectus praetorio, praefectus urbi) judecau în ultimă instanță.

Potrivit sistemului originar, magistrații nu participau într-un proces de la început până la sfârșit. Doar îl inițiau (procedura in iure); investigația și decizia aparțineau judecătorului (iudex) desemnat de magistrat (procedura in iudicio). Despărțirea acestor două acțiuni și constituirea lui iudicis datio purta numele de ordo iudiciorum privatorum (judecata între particulari), care s-a menținut până în secolul al II-lea sau al III-lea d. Cr. După aceea s-a impus procedura extra ordinem, în cadrul căreia același magistrat conducea procesul de la început până la sfârșit și tot el pronunța sentința.

Părțile, adică acuzatorul (actor, petitor) și acuzatul (reus), participau direct la proces, până când s-a ajuns la reprezentarea judiciară prin intermediul numiților cognitores și procuratores. Persoanele care sprijineau părțile implicate erau cunoscute cu numele de oratores, patroni, advocati.

În funcție de epocă, dreptul privat roman a cunoscut trei sisteme procedurale : procedura legisacțiunilor desfășurată prin legis actio ¹³ (depunerea unei plângeri de ambele părți în fața magistratului competent), corespunzătoare perioadei vechi, apoi procedura formulară desfășurată prin formule , corespunzătoare perioadei clasice și procedura extraordinară desfășurată prin extra ordinem, corespunzătoare perioadei postclasice.

Primele două sisteme procedurale al legisacțiunilor și cel formular se caracterizează prin diviziunea procesului în două faze : in iure (în fața magistratului) și faza in iudicio (în fața judecătorului). În ambele sisteme, magistratul avea rolul de a organiza instanța de judecată, stabilind despre ce este vorba în proces (de quo re agitur). Procesul se desfășura în fața judecătorului, o persoană particulară, aleasă de către părți, care conducea dezbaterile contradictorie, asculta pledoaria avocaților, aprecia probele și pronunța sentința. Între cele două proceduri există și importante deosebiri cum ar fi faptul că în procedura legisacțiunilor de exemplu, rolul magistratului era limitat de un formalism rigid, acesta mărginindu-se să observe dacă părțile au respectat formele necesare tipului de proces pe care-l organiza, după care pronunța anumite cuvinte solemne. După introducerea procedurii formular, rolul magistratului în organizarea instanței de judecată a crescut în mod sensibil. În funcție de cazul concret, magistratul redacta o formulă prin care dădea judecătorului instrucțiuni cu privire la felul în care trebuie să se judece procesul. Formulele create de către pretor conțineau germeii unor principii de drept, căci făceau posibilă soluționarea litigiilor pe care legile în vigoare nu le aveau în vedere. Dispariția diviziunii procesului în două faze caracterizează procedura extraordinară a epocii postclasice, acum dezbaterile fiind conduse de o singură persoană, de la început până la sfârșit.¹⁴

Locul unde pretorul judeca se numea ius, ce putea fi tribunalul, comițiile, in transitu etc. Procedura era întotdeauna publică și orală iar zilele apte pentru desfășurarea proceselor se numeau dies fasti. În provincii se instituiău zile speciale (conventus), de obicei iarna sau când nu aveau loc lupte. Ședințele începeau la ivirea zorilor și puteau continua până la apusul soarelui.

În ceea ce privește desfășurarea proceselor "per legis actionem", acuzatorul trebuia să-l aducă pe acuzat la tribunal, prin intermediul unei in ius vocatio (un procedeu de citare care ne amintește de manifestări ale justiției private din epoca gentilică). Atunci când

¹³ Henri Roland, *op. cit.*, pag. 124

¹⁴ Emil Molcuț, *Drept roman*, Edit. Press Mihaela S.R.L., București, 1999, pag. 60

acuzatul refuza, acuzatorul căuta martori (antestari - antestatio) și apoi îl aducea pe acuzat cu forța în fața pretorului, după cum prevedea Legea celor XII Table. Acuzatul putea să nu se prezinte în cazul în care se înțelegea, în prealabil, cu acuzatorul, sau când prezenta un garant (vindex).

Când ambele părți erau prezente în fața pretorului, începea procedura in iure, respectându-se legis actio, adică, părțile și pretorul pronunțau cuvintele rituale și solemne, ce erau legate de acțiuni simbolice. Apoi magistratul pronunța hotărârea direct sau numea un judecător în acest scop. Astfel, spre exemplu, vindicatio (act special pentru in rem actio per sacramentum) consta dintr-o luptă simbolică între părți (in iure manum conserere), care la începuturi, avea loc în prezența pretorului chiar pe terenul litigiului. Foarte curând s-au produs simplificări: se aducea în fața magistratului un bulgăre de pământ numit vindicae, iar lupta se reducea la următoarele: fiecare dintre părți atingea bulgărele cu o nuia simbolică (festuca, vindicta) și pretindea terenul reprezentat prin acest bulgăre ca fiind al său (vindicare - contravindicare). O dată stabilit sacramentum (- sumă depusă de împričinați ca garanție a bunei-credințe sau a justeții cauzei într-un proces civil¹⁵), pretorul se pronunța asupra posesiei lucrului pe durata procesului; în mod obișnuit îl lăsa posesorului din acel moment, care, la rândul său, trebuia să acorde acuzatorului o garanție în schimbul lucrului sau a eventualelor beneficii (pro praede litis et vindiciarum). Apoi se ajungea la iudicium, al cărui scop era de a stabili ce parte prezentase corect sacramentum și trebuia, în consecință, să obțină proprietatea asupra obiectului aflat în litigiu. Fiecare parte expunea, în fața judecătorului, obiectul și împrejurările neînțelegerii, aducea probe, martori, documente etc., putând chiar să amâne procesul pe motive de boală de exemplu. În cele din urmă, judecătorul pronunța sentința (sententia).

Desfășurarea proceselor cu formule, deși s-au menținut în termenii lui ius vocatio, au introdus citația oficială : prensio, prehensio, vocatio. Acest moment a fost înlocuit de multe ori de un vadimonium, sau, o promisiune, cu sau fără garant, de a se prezenta la tribunal la data stabilită. În mod obișnuit acuzatorul cerea această promisiune de la acuzat. În vadimonium era inclusă o anumită sumă de bani a cărei mărime depindea de obiectul disputei, dar care nu putea depăși 100.000 sestertii.

Acuzatorul prezenta plângerea în fața pretorului (edere actionem) și solicita o formulă (postulare). Apoi vorbea acuzatul, se justifica, prezenta excepțiile și, în cele din urmă, pretorul acorda formula (actionem sau iudicium dare), iar apoi îl desemna pe judecător. Procedura in iure se încheia cu litis contestatio, adică, un act solemn în care toți cei prezenți erau martori. Cu timpul solemnitatea și formalismul au dispărut, dar a rămas numele.

Totul se termina și nu se mai ajungea la proces atunci când acuzatul își recunoștea vina. În caz contrar procesul se deschidea când părțile prezentau formula judecătorească care trebuia să urmeze instrucțiunile conținute de aceasta. Urmau discursurile părților, probele, martorii și, uneori, se cerea și jurământul. La sfârșit, după o recapitulare (altercatio), judecătorul pronunța hotărârea care consta aproape întotdeauna dintr-o sumă de bani (litis aestimatio), diminuată adesea printr-o compensatio. Când acuzatul nu se prezenta (contumacia), acesta era condamnat imediat, iar dacă acuzatorul era cel care nu se prezenta, pierdea procesul și nu putea să-l mai reia.

¹⁵ Gheorghe Guțu, *op. cit.*, pag. 1179

Sentința era definitivă (res iudicata), iar dacă condamnatul nu o îndeplinea, magistratul care inițiasese procesul, porunca să-i fie vândute bunurile (bonorum emptio) sau să fie închis (manus iniectio)¹⁶

În cadrul procedurii extraordinare (cognitio extra ordinem), procesele se desfășurau de la început și până la sfârșit în fața unui magistrat - judecător care era un funcționar imperial, reprezentant al autorității publice, într-o clădire administrativă, dispărând așadar publicitatea dezbaterilor.

Procesul începea de obicei cu denuntiatio (- citația pe care tribunalul o trimitea acuzatului): adică, comunicarea plângerii de către acuzator acuzatului; sau cu înțelegerea între părți de a se întâlni la tribunal la data fixată. Acesta trebuia să prezinte o garanție reală (cautio iudicio sisti) sau să rămână în arest preventiv. După aceea urmau dezbaterile judiciare (cognitiones) care lungeau mult procesul până să se ajungă la sentință.

În timpul Republicii nu existau instanțe, fapt pentru care este imposibilă revizuirea unui proces. Singurul mijloc împotriva abuzurilor puterii judecătorești îl constituia appellatio (- chemarea unui magistrat pentru ca prin votul său să împiedice executarea unei măsuri apreciate ca nedrepte). Un recurs extraordinar era in integrum restitutio, pronunțat de pretor când existau motive întemeiate.

Forța executorie a sentinței era asigurată prin intervenția organelor de specialitate ale statului (manu militari), ceea ce a contribuit la perfecționarea sistemului de valorificare a drepturilor subiective pe calea justiției. Spre deosebire de procedura legisacțiunilor și de procedura formulară, în procedura extraordinară atât recunoașterea drepturilor cât și executarea sentinței se realizau cu participarea nemijlocită și exclusivă a organelor de stat.¹⁷

Așadar, grandoarea Romei este conținută în și întemeiată tocmai pe realitatea că poporul roman și-a creat el însuși și a îndurat un drept în care principiile eterne ale libertății și ale supunerii, ale proprietății și ale pedepsirii legale au dominat fără restricții.¹⁸

¹⁶ José A. N. Raquin, *op. cit.*, pag. 266

¹⁷ Emil Molcuț, *op. cit.*, pag. 84

¹⁸ Theodor Mommsen, *Istoria romană*, vol. I, Edit. Științifică și Enciclopedică, București, 1987, pag. 104